

Р 2008

8к

“Қазақ энциклопедиясына” кітапханасы: “Тұлғалар”

Кеңес Нұрпейіс

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

“Қазақ энциклопедиясының” кітапханасы: “ТҰЛҒАЛАР”

Кеңес НҮРПЕЙІС

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

*Жауапты редакторы: Бүркітбай АЯҒАН,
тарих ғылымдарының докторы,
профессор*

“Қазақ энциклопедиясы”
Алматы

Н 86 Нұрпейіс К. /Бас ред. Б.Аяған. — Алматы:
“Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы, 2007. — 376 бет.

ISBN 9965-893-07-1

Жиырмадан астам монография мен мектеп оқушыларына арналған оқулықтары жарық көрген академик К.Нұрпейіс жалпы тарихнама мәселелерімен қатар еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы, ұлттық мемлекеттік құрылыс пен Қазақстанның 20-ғасырдағы саяси-қоғамдық өмірінің өзекті мәселелерін, аграрлық және шаруалар мәселелерін түбегейлі зерттеген ғалым. Бұл кітапқа автордың кейінгі жылдары жазып, кезінде баспасөзде жарияланған материалдары жинақталған. Оқырман қауым Қазақстан тарихын жаңаша тұжырымдарға сай қайта зерделеу бағытымен танысып, коммунистік идеологияның кесірінен есімдері аталмай келген көрнекті алаш ардагерлерінің өмірі мен қоғамдық қызметтері, тәуелсіздік жолындағы табанды күрестері жайлы дәйекті мағлұматтар алады. Бұл кітап Алаш қозғалысының 90 жылдығы мен қызыл қырғынның 70 жылдығына арналған.

Кітап ғылыми орта мен жалпы оқырманға арналған.

ББК 633

ИБ №5

T $\frac{0503020905-005}{00(05)-07}$

ISBN 9965-893-07-1

©“Қазақ энциклопедиясы”, 2007.

СОЗДАТЬ ЛЕТОПИСЬ ПАМЯТИ — ТАКУЮ ЗАДАЧУ СТАВИТ ОБЩЕСТВО “АДИЛЕТ” (“СПРАВЕДЛИВОСТЬ”)

В Алма-Ате создано городское добровольное историко-просветительское общество “Адилет” (“Справедливость”). “Вечерняя Алма-Ата” взяла интервью у председателя правления общества члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР К.Н. Нурпеисова, в котором он рассказал о целях и задачах новой общественной организации.

— Кенес Нурпеисович, какими программными документами руководствуется “Адилет”?

— Как и у любой общественной организации, зарегистрированной в наше перестроечное время исполкомом местного Совета, “Адилет” имеет свой устав и резолюцию учредительного собрания. Они и определяют программу действия.

— Нельзя ли рассказать об их содержании?

— Пожалуйста, у “Адилет” нет секретов. Члены общества, прежде всего руководствуются совестью и справедливостью, когда принимают решения, их объединяют гуманистические нравственные принципы, неприятие беззакония, дискриминации, попрания прав человека, осуждение произвола и диктата как средства решения общественных, социальных и национальных проблем.

Одна из главных задач общества — сохранение и увековечение памяти жертв сталинщины, восстановление исторической и юридической справедливости в отношении лиц, подвергшихся репрессиям и произволу в период 30 — 40-х гг. и начала 50-х годов. Мы также будем оказывать

помощь тем, кто пострадал от репрессий, их родственникам, испытывавшим голод и муки, нравственные страдания семей “врагов народа”, выброшенных в мрачные годы из общества на мучительное вымирание. Восстановление правды о сталинских репрессиях — задача не одного дня, в решении ее участвуют правительственные комиссии и общественные организации. Мы включились в эту работу с мыслью, что нужно вернуть людям их прошлое, без чего невозможно строить настоящее, верить в будущее, формировать самосознание детей. Девиз общества — “Вспомним всех поименно, почтим безвинные жертвы, поможем пострадавшим!” — лаконично и образно отражает это направление работы “Адилета”.

— Да, цели и задачи общества благородны. В каких конкретных формах они найдут воплощение?

— Действительно, ход перестройки нашего советского общества на основе демократизации и социально экономических реформ, создание правового государства и утверждение гласности больше всего нуждаются в конкретных делах. Мы не только, провозглашаем принципы социальной справедливости и защиты прав человека, но и будем добиваться создания в Алма-Ате на средства фонда “Адилет” (“Справедливости”) мемориального музейного комплекса, включающего памятник жертвам сталинщины, а также научно-информационный и просветительский центр с общедоступным архивом и библиотекой по данной проблеме.

— Как пополняется фонд?

— Добровольными взносами членов общества и населения. Каждый, кому дорога память о жертвах, незаконно репрессированных в годы культа Сталина, кто стремится восстановить добрые имена невинно пострадавших и увековечить память о них, может сделать свой вклад, перечислив деньги в наш фонд: счет №1700319 Алма-Атинского управления Жилсоцбанка СССР.

— Но такие же задачи ставит и Всесоюзное общество “Мемориал”. В чем отличие “Адилета”?

— Городское добровольное историко-просветительское общество “Адилет” (“Справедливость”) самостоятельная общественная организация в структуре Казахстанской республиканской общественной организации одноименного названия. “Адилет” поддерживает движение “Мемориала”, имеет с ним контакты. Однако наше участие во всесоюзных акциях и мероприятиях, проводимых “Мемориалом”, возможно лишь после соответствующего решения правления или конференции общества. Наша деятельность распространяется на Алма-Ату и область, мы действуем с учетом исторически сложившихся социальных, национальных и религиозных особенностей, обычаев и традиций населения города. Мы сторонники принципов интернационализма и патриотизма, гласности и демократизации в общественно-политической и социально-экономической жизни столицы республики. В этой связи “Адилет” одобряет работу учредительного съезда по созданию республиканского общества “Казак тили” (“Казахский язык”) и будет оказывать ему всяческую поддержку.

— Давайте возвратимся к предыдущему вопросу. О каких исторических особенностях, сложившихся в нашем регионе, идет речь?

— Восстановление исторической правды о беззакониях в годы сталинщины, изучение их причин и следствий, содействие комиссии при горсовете по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, это так сказать, работа “Адилета” в общем направлении, которую, например, проводит и “Мемориал”. Словом, общественный и моральный суд над Сталиным и его окружением будет продолжаться и углубляться до полного разоблачения виновных в античеловеческой тирании. Но у нас много своих, региональных забот и не меньше проблем, особенно так называемых “белых пятен” в книге истории Казахстана. Надо восстановить историю нашей Родины, вернуть культурное наследие народа, дать объективную оценку деятельности эмиссаров Сталина, которые незаконными и террористическими методами управления по указанию командно-бюрократической верхушки вели раскулачивание и коллективизацию скотоводческих индивидуальных хозяйств, приведших к повальному голоду в начале 30-х годов. Одна из особенностей нашего региона состоит в том, что на его территории размещались специальные закрытые зоны, где функционировали фабрики смерти зловещего ГУЛАГа, места ссылки репрессированных и депортированных немцев, чеченцев, ингушей, крымских татар, корейцев, курдов, турок и других народов.

“Адилет” ставит своей целью содействовать полному восстановлению их прав. В 30-е годы Алма-Ата стала местом ссылки инакомыслящих, противников ста-

линского режима, в предвоенные годы здесь свирепствовал кровавый ежово-бериевский разгул, подкосивший лучший цвет научно-культурной казахской интеллигенции, партийного, советского и комсомольского руководящего актива республики, области и города.

Предстоит восстановить правду об этих трагических черных ночах столицы, составить траурную летопись Памяти, разыскать безымянные могилы замученных и расстрелянных, установить мемориальные знаки на их последнем земном пристанище. ... Обращаясь к совести людей, “Адилет” надеется на их участие в сборе информации и сведений о жертвах сталинских репрессий. И дальше. Мы не все воспринимаем у “Мемориала”, некоторые методы и формы его работы все еще носят дискуссионно-митинговый характер, нередко в них берут верх группировки с категорическими взглядами. “Адилет” не ставит своей целью противопоставлять себя “Мемориалу”, мы стремимся к консолидации общественного движения, способного в нравственном очищении, в воспитании подрастающего поколения в духе высокой справедливости и гуманизма.

— В Алма-Ате созданы национальные культурные центры — корейский, уйгурский, немецкий, еврейский, татарский, греческий и др. Какова позиция “Адилета” по отношению к ним?

— Судя по их программам, основная направленность вновь созданных центров — содействовать процессам перестройки и гласности при решении национальных вопросов. “Адилет” за устранение перекосов в национальной политике, за немедленный пересмотр законности принудительного переселения в Казахстан целых народов, имевшего

место в период сталинщины. “Адилет” также выступает против массовых ведомственных миграций рабочей силы и размещения производительных предприятий правительством республики. Считаем, что массовое переселение людей в угоду ведомственным интересам, равно как и попытки создания каких-либо ограничений лицам некоренной национальности, проживающим в Казахстане, является грубейшим нарушением прав человека.

Национальные меньшинства на территории Казахстана должны иметь необходимые условия для их самосохранения. “Адилет” будет постоянно сотрудничать с национальными культурными центрами, разрабатывать и проводить совместные мероприятия по увековечению памяти жертв сталинских репрессий, организовывать этнографические выставки и вечера, посвященные памяти выдающихся деятелей национальной культуры и искусства, фольклорные и самодеятельные концерты, благотворительные мероприятия и др. Приглашаем к сотрудничеству!

— Каково отношение “Адилета” к событиям в Алма-Ате, которые имели место 17 — 18 декабря 1986 года?

— Думаю, что настало время честно рассказать о том, что произошло в те трагические дни на площади, какие предшествовали им события, кто был зачинщиком их. И хотя Верховный Совет Казахской ССР утвердил комиссию еще 22 июля 1989 года с целью предания полной гласности в этом вопросе, мы до сих пор не знаем полной правды. Комиссия, возглавляемая известным поэтом, членом Президиума Верховного Совета Казахской ССР К.Г. Мурзалиевым, наделена широкими полномочиями. Как явствует из постановления, она должна была представить свое заключение оче-

редной сессии Верховного Совета Казахской ССР. Как видим, сессия прошла, а заключения нет. Догадываемся, что вопрос сложен. “Адилет” в резолюции учредительного собрания по этому вопросу записал: “Добиваться гласности обстоятельного и объективного расследования событий, имевших место 17 — 18 декабря 1986 г. в Алма-Ате, реабилитации несовершеннолетних насильственных действий”.

— Городское общество “Адилет” зарегистрировано решением исполкома Алма-Атинского горсовета. Какова его структура?

— Учредительное собрание избрало правление — 27 человек, которое образовало 7 комиссий: по сохранению и увековечению памяти жертв сталинщины; связи с общественными и государственными организациями; информации и пропаганды деятельности общества; просве-

дительской деятельности; научно-поисковой работы с архивами и другими материалами; работы с молодежью; оказания социальной помощи лицам, пострадавшим от репрессий и несправедливости.

— Словом, идет консолидация сторонников “Адилета”?

Да, и мы обращаемся к организациям и учреждениям нашего города оказывать нам всяческое содействие в нашем становлении, просим радио, телевидение и прессу шире освещать деятельность “Адилета”. Сообщаем, что учредителями городского общества “Адилет” являются Алма-Атинский архитектурно-строительный институт и городское Общество охраны памятников истории и культуры Казахстана. Мы приглашаем и другие трудовые коллективы быть нашими спонсорами. Ждем предложений!

“Вечерняя Алма-Ата”,
1989, 7 ноября.

“ТҮТҚЫНДАЛҒАН” “ОЯН, ҚАЗАҚ” АЛМАТЫДА

Жетісу өңіріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің тарихын зерттеп жүрген Алматы облыстық архивінің директоры С.И. Боранбаева жақында мені аса қызықты архив ісімен таныстырды. Ол көп жылдар бойы зерттеушілер назарына ілінбей “құпия сақтау” тізіміне жатқызылып келген, ал бұл күндері ғалымдар қауымы үшін пайдалануға рұқсат етілген көлемі 227 беттен тұратын көне құжаттар болып шықты.

Деректердің басым көпшілігі Жетісу губерниялық біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) шешіміне сәйкес 1927 жылғы 12 ақпанда қамауға алынып, 1928 жылғы шілдеде Жетісу губерниялық сотының үкімімен 10 жылға бас бостандығынан айырылған (кейін бұл үкім бес жылға қысқартылған) Шөренов Мұхаметжан дейтіннің 1910 — 1917 жылдардағы іс-әрекетіне байланысты екен.

Архив деректерінде ХХ ғасырдың басындағы, әсіресе бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы, Жетісудағы саяси хал-ахуал туралы жалпы мағлұматтар, 1916 жылғы көтерілістің Жетісу ошағына байланысты тың мәліметтер, оған басшылық еткен адамдардың тағдыры туралы қызықты хабарлар келтірілген. Олардың қатарында көтеріліске қатынасқан жекелеген адамдардың, көтеріліс басшылары Бекболат Әшекеев, Байбосын Томабаев, Жақсыбай Әтеев, т.б. патша жендеттерінің қолынан оққа ұшып, дарға асылғандықтары жөніндегі мәліметтерді ерекше алуға болады. Сонымен бірге өлке жұртшылығына сол кезде кеңінен белгілі болған,

алайда бүгінгі күндерге дейін олардың Ұлы Октябрь қарсаңы мен совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы өмірі мен қызметі жөнінде алып-қашпа ойлар айтылып, әр түрлі бағаланып жүрген, кезінде жап-жақсы білім алған көзі ашық бірнеше адамдардың мәлімдеме-қолхаттары бар. Біздің осы мақалада айтайық дегеніміз бұл емес. (Архив деректеріндегі бұл сюжет арнайы зерттеуді қажет етеді).

Ендігі әңгіме “түтқындалған” “Оян, казак!” жөнінде болмақ.

1910 — 1917 жылдардағы қылмыстық ісіне байланысты 1928 жылы басы сотты болған Мұхаметжан Шөренов пен алғашқы басылымы 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген Міржақып Дулатовтың “Оян, казак!” кітабының арасында қандай байланыс бар? деген заңды сұрақ туады. Бұған архив деректері арқылы жауап аламыз. Алдымен М.Шөренов туралы. Архив деректері көрсетіп отырғанындай және 1928 жылғы 20 шілдеде Жетісу губерниялық сотының үкімінде дәлелденгеніндей, Мұхаметжан Шөренов 1914 жылдан 1917 жылғы ақпан революциясына дейін Россия империясы полиция департаментінің Жетісу облысы Верный (Алматы) бөлімшесінің жасырын тыңшысы болған. Ол өзінің тыңшылық “қызметі” үшін бөлімше бастығы ротмистер Железняковтан атқарған “жұмысының” көлемі мен “сапасына” сәйкес ай сайын 25-тен 50 сомға дейін ақша алып тұрған. Алғашында “№12” агент, кейін “Нияз” деген лақап аттарды иемденген тыңшы Шөренов, архив деректерінде айтылғанындай,

Верныйдағы жасырын полиция бөліміне Жетісудағы “мұсылмандар қозғалысы туралы, панисламдық пікірдегі адамдар жөнінде мәліметтер беріп, 1916 жылғы қырғыз (казак — К.Н.) қозғалысы туралы кең баяндап отырған. Осының нәтижесінде жасырын полиция бөлімі көтеріліс басшыларын қолға түсіріп, оларды дарға асқан”.

Ол өзінің тыншылық жұмысын атқару үшін жарғақ құлағы жастыққа тимей Алматы, Ұзынағаш, Шелек, Піспек сияқты елді мекендерді аралап, Жетісу өңіріндегі ірі базарлар мен жәрменкелерде болып, өз қожаларына қажет мәліметтер жинаған.

Кезінде Верныйдағы гимназияның бірнеше класын бітірген, орысша да, мұсылманша да сауатты тыңшы Алматыдағы зиялы қауыммен де аралас-құралас болып, жақын жүрген. Ол қаладағы Ахмет-Кәрім Зейнуллиннің кітап дүкеніне де анда-санда бас сұғып тұрған. Осы дүкеннен Міржақып Дулатовтың “Оян, казак!” кітабын сатып алушыларды және оны оқып, халыққа таратушыларды да, кітаптың мазмұнымен танысушыларды да тізімге ала жүрген...

XX ғасырдың басынан қалыптасқан казак қауымына тән буржуазиялық мақсат-міндеттерді алдына қойған қоғамдық қозғалыс, өлкеде большевизм мен революциялық күрес идеяларының тарауы патша үкіметі мен оның жергілікті әкімшілік аппаратын абыржытпай қойған жоқ.

Осы кезде казак зиялылары жалпы демократиялық мәндегі ұлттық тең правосылық, халықтың мәдениетін көтеру, әйел теңдігін қамтамасыз ету, көшпелілерді отырықшыландыру, отаршылардың жер мен суды тартып алуына қарасты наразылық білдіру сияқты мәселелерді көтерді. Осы жалпы демократиялық мазмұндағы

талап-тілектердің өзі халық арасында объективті түрде отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастыруға қызмет етті. Осындай өмірлік сұраныстан туған және оған жауап берген санаулы дүниелердің бірі 1909 жылы жарық көрген, кешікпей тағы да өлденеше рет басылған Міржақып Дулатовтың “Оян, казак” еді. Кітапқа эпиграф ретінде алынған:

Көзіңді аш, оян казак, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал қарап боп,
Қазағым, енді жату жарамасты, —

деген шумақ “Оян, казактың” айтайын деген басты идеясын дәл берді. Дәл сол кезде Ахмет Байтұрсыновтың қаламынан туған, бірақ оның 1911 жылы Орынборда жарық көрген “Маса” жинағына цензура енгізбей тастаған мына жолдар да жоғарыда келтірілген Міржақып өлеңімен сабақтас:

“Қазағым, елім,
Қайқайып белің
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып”.

Көлемі небәрі 4 — 5 баспа табақтай Міржақыптың “Оян, казактыңда” XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістер көркем сөзбен шыншыл кестеленген. Патшалық Россияның отарына айналған ел мен жердің тағдыры, оқу-ағарту мен дін жағдайы, жетімдер мен жесірлер халі, ауылдағы сайлау ісі сияқты мәселелер. “Оян, казакқа” тақырып болған мәселелер. Сонымен қатар

Міржақып қазақ жастарын оқып, білім алуға, орыс тілі мен өнерін үйренуге шақырады. Ол орыс қауымының үлгі алар данышпандары қатарынан Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Тургенев, Крыловтарды атайды да, “қартайып бұл уақытта Толстой тұр, өзіне мәслихаттас ерлерді ертіп”, — дей келіп, өз ойын былай түйіндейді:

Қазақта олар тектес бар ғой шешен,
Халықтан мойны озып, туған көсем.
Семейден шықты Ыбрай Құнанбаев
Сөзінде қате бар ма сынап көрсен.
Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын, мағынасы меруерттей.
Оқығын ғибрат алып жас жігіттер
Һәммесі өз халқына қызмет еткей...

Міржақыптың өз сөзімен баяндасақ, ол халқының “өткенін сайрап”, өзі өмір сүрген кезеңнің “кемшілігін зарлап айтты”.

Міржақып “Оян, қазағы” жарық көрісімен халықтың үлкен құрметіне ие болды. Сол үшін ол патша әкімшілігіне ұнамады, жасырын полиция органдарының бақылауында болды. 1910 жылы екінші басылымы жарық көрген “Оян, казак!” көп кешікпей халық оқуға тиісті емес зиянды шығармалар қатарына жатқызылып, “түтқынға” алынды. “Оян, казактың” “түтқынға” алынуы туралы ресми мәлімет 1912 жылғы сәуір, мамыр және шілде айларын қамтитын полиция шешімдеріне сәйкес бүкіл ел көлемінде оқуға тиым салынған кітаптардың алфавиттік көрсеткішінде тұр. (Алфавитный указатель книг, арест которых утверждён судебными установлениями за апрель, мая и июль 1912 года, стр.8).

“Оян, казак!” осылай “түтқындалған” соң жер-жерде оны оқып, насихаттаған адамдар жасырын полиция құрығына

іліне басталды. Бұл істе Мұхаметжан Шөренов сияқты жасырын тыңшылар ерекше белсенділік көрсеткен.

М.Шөренов 1916 жылдың маусым айында Жетісу губерниясындағы патша әкімшілігіне жақын жүретін, белгілі тілмәш Қойсерке Токсанбаевтың үстінен оның ертеректе “Оян, казакты” оқып, халық арасына таратқаны жөнінде жасырын полицияның Верный бөлімшесіне сөз жеткізеді. М.Шөреновтың арызы бойынша ротмистер Железняков сол кезде өзі басқарып отырған құпия бөлімшенің тілмәші Қойсерке Токсанбаевпен әңгімелергеу (ресми тергеу емес) жүргізеді. Оның барысында Токсанбаев “Оян, казакты” 1910 жылы, ол “түтқындалмай” тұрғанда, кітап дүкенінен сатып алып оқығанын мойындап, ал оны халық арасында таратпағанын мәлімдепті. Ротмистер Железняков өзінен жоғары дәрежелі әкімге жолдаған рапортында өз тілмәшін қызғыштай қорғап былай деп жазыпты: “... Разобравшись в деле Қойсерке Токсанбаева, я пришел к заключению, что сведения заявителя “№12” (М.Шөреновті айтып отыр. К.Н.) не соответствует истине и никогда Токсанбаев книги “Оян, казак” не распространял... До предварительного приема на службу Токсанбаева я окружил его своей агентурой... агентура, а также его начальство дало о нем самые лучшие отзывы...”.

Жасырын полиция бөлімшесінің басышы өз тілмәшін “Оян, казакты” оқығаны үшін тартатын жазасынан осылай қорғап қалды. Ол Токсанбаев үшін өзінің сөгіс алмауын ойлауы мүмкін. Ал оның жасырын тыңшысының Қ.Токсанбаевтың үстінен арыз бергендегі мақсаты не болды? Әлде тыңшы тілмәштің орнын алғысы келді ме? Ол бізге беймәлім.

Ал біз үшін қызықты мәлімет мынада. Сол Қ.Тоқсанбаев 1927 жылғы 12 мамырда М.Шөреновтің тергеуі жүріп жатқан кезде Жетісу губерниялық ОГПУ-дың өкіліне берген мәлімдемесінде 1910 — 1911 жылдары Верный (Алматы) қаласының зиялы қауымы арасында “Оян, қазақтың” кеңінен тарағаны туралы айтқан. “Оян, қазақты” сол кезде оқып, оны жатқа айтып, көпшілікке таратқандардың қатарында Қ.Тоқсанбаев Алматы тұрғындары Қалмұхамед Қадырбаевты, Мырзахан Төлебаевты, Түлекбек Теміровты атап, қалғандардың аты-жөні жадымда қалмапты депті.

Архив қазынасында сақталған құжаттар “түтқындалған” “Оян, қазақтың” Алматыға байланысты 1910 — 1916 жылғы тағдыры туралы осылай сыр шертеді.

Жоғарыда айтылғаннан мынандай қорытындылар жасауға болады. Бірінші-

ден, 1909 жылы Уфада жарық көрген “Оян, қазақ!” Қазақстанның барлық аймағына кеңінен таралған. Оған кітаптың өлкенің алыс өңірі Алматыға дейін жетіп, жергілікті кітап дүкені арқылы оқырмандарға сатылғандығы дәлел. Екіншіден, Жетісу өңірінде XX ғасырдың басында айтарлықтай зиялы қауым болған, қазақ оқығандары “Оян, қазақпен” өздері ғана танысумен шектелмей, оның мазмұнын халық арасында насихаттаған. Үшіншіден, “Оян, қазақтағы” жалпы демократиялық талап-тілектер жергілікті халық ішінде отаршылдыққа қарсы саяси хал-ахуал қалыптастыруға қызмет еткен. Сондықтан да патша әкімшілігі ол кітапты тәртіп үшін зиянды шығарма деп бағалап, оны “түтқындаған”.

“Қазақ әдебиеті” газеті,
16.11.1990 ж.

КӨМУСІЗ ҚАЛҒАН БОЗДАҚТАР
(Қазақстандағы 1921 — 1922 жылдардағы
ашаршылық туралы шындық)

Соңғы бірнеше жылдың бедерінде Қазақстанның Қазан революциясынан кейінгі тарихының “актандақ” беттеріне жататын 20-шы, 30-шы жылдардағы ашаршылық туралы біршама көп жазылды. Ал 1921 — 1922 жылдардағы ашаршылық жөнінде осы күнге дейін кейбір еңбектерде желе-жорта, жалпылама түрде ғана баяндалып келді. Сондықтан да осы мақалада архивтік деректерге сүйене отырып, 1921 — 1922 жылдары Қазақ АССР-і губернияларын түгелге дерлік шарпыған ашаршылық туралы және оған қарсы жүргізген күрес тарихын оқырмандарға қысқаша баяндауды мақсат еттік.

Ішкі және сыртқы контрреволюцияны талқандап, азамат соғысын аяқтаған совет елі 1921 жылы тағы да ауыр сынға душар болды.

1920 — 1921 жылғы қарсыз әрі ұзаққа созылған суық қыстан кейін қуаңшыл жаз келді. Жерде қыстан қалған ылғал болмаған соң, оның үстіне көктем мен жазда жаңбырдың жаумай қоюы елдің көптеген аудандарында бұрын-соңды болып көрмеген қуаңшылыққа әкеп соқты. 1921 жылдың жазына елдің көптеген аудандарын, ең алдымен Волга бойын жан түршігерлік аштық жайлады. 1921 жылдың күзіне қарай Совет елінде 20 миллионнан астам адам аштыққа ұшырады.

1921 жылғы 17 июльде РК(б)П Орталық Комитеті ашаршылыққа байланысты барлық партия мүшелеріне арнаулы үндеу жолдады. Ашаршылық, — делінді Үндеуде, “...биылғы жылғы қуаңшылықтың ғана нәтижесі емес, оған өткендегі

тарих, ауыл шаруашылығымыздың артта қалуы, ауыл шаруашылық білімнің төменгі сатысы, ауыспалы егістің артта қалған формалары себепші болды; оны соғыс пен қоршаудың (блокада) нәтижелері, бізге қарсы тоқтаусыз жүргізіліп келе жатқан помещиктердің, капиталистер мен олардың малайларының күресін күшейтті” (“Правда” газеті, 1921, 21 июль).

Осы партиялық документте айтылған ашаршылықтың себептеріне қоса азамат соғысы жылдарында Совет өкіметі жүзеге асыруға мәжбүр болған төтенше экономикалық саясат — “соғыс коммунизм” саясатының елдің халық шаруашылығына, әсіресе ауыл шаруашылығына аса ауыр соққы болып тигенін және ашаршылықтың кең көлемде өрістеуіне себепші болғандығын баса айтуымыз керек. Қазақстанның көптеген аудандары да аштықтың мейірімсіз, тегеурінді шенгеліне түсті. Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей, Ақтөбе губернияларындағы егілген егін қуаңшылықтан шықпай қалды, ал шыққаны күйіп кетті. Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылықты аудандардағы жайылымдар мен пішендік шөпте түгелдей күйіп кетті. Бұл жағдай мал басының түгелдей қырылып қалу қаупін туғызды.

1920 — 21 жылғы қыстың өте қатал болып, ұзаққа созылуы Торғай уезінде мал басының жаппай қырылуына әкеп соқты. Мұның нәтижесінде уездің тұрғындары барлыққа дерлік малынан айрылды десе де болады. Мал басының қыры-

луынан әсіресе Шұбалаң, Тусын, Майқарын, Сарыкопа болыстарының тұрғындары көп қайғы-қасірет көріп, ауыр азап тартты, аштықтан өлгендер саны көбейе бастады.

Ашаршылық отырықшы село тұрғындарын да шарпыды. Қостанай губерниясының Исаево-Дедовский аудандық советінің атқару комитетінің 1921 жылғы февраль-март айларындағы Қазақ АССР Халық Комиссарлары Советінің атына жолдаған есептерінде аудан көлемінде халықтың аштыққа ұшырай бастағандығы және оған байланысты кейбір селолар тұрғындарының наразылық білдіріп отырғандары туралы жазылды. Кей жерлерде аштық қаупінен қорыққан шаруалар мемлекеттік разверстка бойынша жиналған астықты бөліске салуға әрекеттер жасаған.

Мәселен, Дмитриевка селосында осы селоньн және көршілес елді мекендерден келген 200-ге жуық әйелдер азық-түлік салымы (продразверстка) бойынша жиналған астықты Орынбордағы қоймаға алып кетуге әкелінген көліктерді (лау, подвода) қуып жіберген. Олар “егер жиналған астықты алып кететін болсаңдар, біз аштықтан өлім қаупіне душар боламыз” — деп айқайлаған.

Ал аштыққа ұшыраған Васильевка селосының тұрғындары күн сайын ертемен шіркеу қоңырауының соғуынан алаңға жиналып, азық-түлік, малдың жемі мәселелерінің төңірегінде қызу әңгімелер айтуды әдетке айналдырған. Жергілікті Совет өкілдерін олар: “бізге астық беріңдер, әйтпесе біз аштан өлеміз” деген сөздермен қарсы алып отырған. Никольское селосының тұрғындары көктемгі егіс үшін дайындалған тұқымдық дақылды бөлісіп алып кеткен (ҚР ООМ, қор-40, тізбе-1, іс-264, парақ-3).

1921 жылғы 1 тамыздан бастап Орынбор, Ақтөбе, Бөкей және Қостанай губерниялары ресми түрде аштыққа ұшыраған аудандар қатарына жатқызылды.

1921 жылдың күзіне қарай Қазақ АССР-ына қарайтын жеті губернияның (Түркістан АССР-ына қараған Сырдария және Жетісу губернияларын қоспағанда) бесеуінің: Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей губерниялары мен дербес (самостоятельный) Адай уезінің тұрғындары аштыққа ұшырады. Аштық 1.558.927 адам мекендеген 1.048.100 шаршы шақырым территорияны қамтыды. 1921 жылғы ноябрьде аштыққа ұшыраған адамдар саны әр губерния бойынша мынандай болды (сонда, қор-320, іс-33, парақ-12).

Губерниялар	Статистика басқармасының мәліметтері бойынша	Жер-жерден алынған мәліметтер
Орынбор	387.500	444.786
Қостанай	264.900	254.816
Орал	384.900	400.900
Ақтөбе	269.100	359.325
Бөкей	176.500	100.000
Жыны	1.508.900	1.558.927

Аштық өзімен бірге эпидемиялық ауруларды — сүзекті, іш ауруды, тырысқақты, цынганы (қырқұлақ сияқты ауру), обаны, т.б. ала келді. Жұқпалы ауруларға ұшырағандар саны республикадағы емдеу мекемелерінің мүмкіндігінен әлдеқайда жоғары болды.

Аштық пен жалаңаштық, эпидемия, емдеу мекемелерінің жетіспеушілігі аурулардың өлім-жітімге ұшырауын көбейтті. Мәселен, Қостанай губерниясында кей күндері аштыққа ұшырағандар мен аурулардың 75 процентке дейіні өлген; республиканың денсаулық сақтау халық комиссариатының мәліметтері бойынша

1921 жылдың 1 қарашасынан 1922 жылдың 1 июліне дейін Орынбор, Орал, Ақмола және Ақтөбе губернияларында аштықтың салдарынан 37.657 адам өлген (сонда, 11, 18-парақтар). Қазақстанның басқа аудандарында да аштық пен аурудан өлген адамдар саны аз болмаған. 20-жылдардың басында Бөкей губерниясы Тарғын бөліміндегі Советтердің уездік атқару комитетінің төрағасы болған Х.Д. Чурин өз естелігінде былай деп жазды: “1921 — 22 жылғы қыста уезд орталығы болған поселкенің көшелерінен кей күндері ертеңгі сағат 5 пен 6-ның кезінде аштықтан өліп қалған ондаған адамдардың денелерін жинап алып жүрдік” (Х.Чурин. Сквозь бурю. Алма-Ата, 1967, с.121 д22).

Совет өкіметінің жергілікті органдары күн сайын ата-аналарынан айырылған 50-ге жуық панасыз балаларды жинап алып, балалар үйлеріне орналастырып отырды. 1921 жылғы 1 декабрьдегі мәлімет бойынша панасыз қалып, аштыққа ұшыраған балалар саны Қазақ АССР-ы бойынша 128.000 болса, сол жылдың аяғында бұл цифр 158.000-ға, ал 1922 жылдың 1 мартына — 408.022-ге жетті (ҚРОММ, қор-320, іс-33, 12-парақ).

1922 жылдың наурыз — сәуір айларында Қазақстанды жайлаған аштық өзінің шырқау шегіне көтерілді. Қазақстан Советтері Орталық Атқару Комитетінің председателі С.Мендешев 1922 жылғы 8 шілде күнгі КазЦИК-тің III сессиясында жасаған баяндамасында сол жылғы көктемнің ортасында толық емес мәліметтер бойынша Қазақ республикасында 2.832.000 адам аштыққа ұшырағанын айтты (III сессия КирЦИКа (полный стенографический отчет) 8 — 18 июля 1922 г. Оренбург, 1922, с. 2).

1920 жылдың соңына қарай республика тұрғындарының саны 4781263 адамға

тең болды, оның 50,3 проценті казактар, 31,2 проценті орыстар, 14,4 проценті украиндықтар еді. Басқа сөзбен айтқанда 1922 жылғы наурыз бен сәуірде Қазақ республикасының Семей губерниясынан басқа 6 губерниясы тұрғындарының орта есеппен 68,2 проценті аштыққа ұшырады. Кейбір губернияларда ашыққандар саны республика бойынша орташа көрсеткіштен жоғары болды. Мәселен, Орал губерниясы тұрғындарының 99 проценті, Орынбор губерниясы тұрғындарының — 80,3 проценті, Қостанай губерниясы тұрғындарының — 74,5 проценті аштыққа ұшырады. Ал Бөкей губерниясында бұлар халықтың 29,5 процентіне, Ақмола губерниясында 40,2 процентіне тең болды.

Қазақстанның қуаншылыққа, аштыққа ұшыраған губернияларындағы мал басы күрт төмен түсті. Мәселен, бір ғана Қостанай губерниясы бойынша 1922 жылы 1920 жылмен салыстырғанда жылқы саны 63%-ке, ірі қара (сауын) малы 50%-ке, қой мен ешкі 65%-ке азайды, ал егіс көлемі 62% кеміді. (Отчет Кустанайского губкома РКП(б) и контрольной комиссии. Кустанай, 1923, с. 10).

Республиканың аштыққа ұшыраған губернияларының тұрғындары азық-түлік іздеп басқа аудандарға — оңтүстіктегі Түркістан республикасына, шығыстағы Ақмола мен Семей губернияларына өз беттерімен жосылып кете бастады. Сонымен қатар Волга бойының аштыққа ұшырағандары Орынбор губерниясы мен Түркістан республикасына көптеп келді. Мұның өзі бұрыннан тапшылыққа ұшырап отырған Қазақ республикасының жағдайын күрт ауырлатып жіберді.

Аш босқындардың көптеп келуінің салдарынан 1921 жылғы астық өнімі бойынша жағдайы дұрыс деп есептелген

Ақмола мен Семей губернияларындағы ашыққан адамдар саны қауырт өсіп кетті. Мәселен, 1922 жылдың наурызында Ақмола губерниясындағы аш адамдар саны 472 мың, басқа сөзбен айтқанда губернияның 1921 жылғы барлық тұрғындар санынан сәл ғана аз болды.

Республиканың кейбір аудандарында аштықтың ауыр азабын тартқан адамдар мемлекеттік аштық қорын күшпен бөліске салуға әрекет жасады.

1921 жылдың жазына қарай аштық Исаево-Дедовский ауданына қарайтын барлық болыстардың халқын шарпыды. Күн сайын 300 — 500 адамнан топ-топқа бөлінген аштыққа ұшырағандар болыстық, ауылдық және селолық Советтерге келіп, өздерін аштық өлімнен аман алып қалуды талап еткен. Кейбір елді мекендерде ашыққан халық мемлекеттік астық қорларын талап алу әрекеттерін жасаған. Мұндай жағдайлар Марьевск қоймасынан астықты Исаево-Дедовский ауданының орталығына тасу кезінде орын алған. Күнде ашыққан адамдардың қамауына алынып отырған болыстық, ауылдық және селолық Советтер жоспарлы түрде жұмыс істеуден қалған. Олардың мүшелері уақыттарының көбін Совет мекемелерін ашыққандардың қарауынан қорғауға жұмсап отырған. Ал көптеген селолық Советтердің өздері аштыққа ұшыраған мүшелері Совет кеңсесін жауып тастап, азық-түлік іздеп босып кеткен (сонда).

1922 жылғы 19 — 27 ақпанда Орынбор қаласында өткен бүкілқазақстандық екінші өлкелік партия конференциясы Қазақстан Орталық атқару комитетінің (КазЦИК) төрағасы С.Меңдешевтің “Қазақ АССР-ындағы ашаршылық және онымен күрес” деген баяндамасын талқылады.

Конференция ашаршылық Семей мен Ақмола губерниясынан басқа республиканың аудандарын түгелдей дерлік шарпығанын анықтады.

“Ашаршылықтың қатты болғандығы соншама, — деп көрсетілді конференцияның қарарында, — ашыққандар сапасы жаман өнімдермен қатар адам өліктерін де тамаққа пайдалануда... Кең жайылған ашаршылық Қазақ АССР-інің шаруашылық-экономикалық өмірінің дамуындағы басты кедергі болып, біздегі Советтік құрылыстың негіздерін шайқалтумен қатар пролетарлық және шаруалар бұқарасын жоқшылыққа итермелеуде” (Казахстанская партийная организация ВКП(б) ... 1920 — 1925. Вып. 1, А., 1931, с.43).

Конференция қарарында ашаршылық пен оның салдарына қарсы күресті күшейтуге бағытталған біраз нақтылы шаралар белгіледі. Конференция ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету жөніндегі комиссияларға (помгол) белсенді партия қызметкерлерін жіберу қажеттігін баса көрсетті. Конференция делегаттары РСФСР-дың барлық транспорт жұмысшыларына ашаршылыққа ұшыраған аудандарға арналған азық-түлік пен тұқымдық астықты тоқтаусыз жөнелтіп отыруға шақырған үндеу қабылдады.

“Қырдағы қазақ халқына көмек көрсетуге баса назар аудару керек, — делінді конференция қарарында, — бұл үшін аппаратты ыңғайластыру қажет” (сонда).

Ашаршылық басталысымен-ақ республиканың губерниялық және уездік атқару комитеттерінің жанынан оған ұшырағандарға көмек көрсету үшін арнаулы комиссиялар құрыла бастады. Аштарға көмек көрсету үшін құрылған алғашқы комиссиялардың бірі 1921 жылдың көктемінде Советтердің Торғай уез-

дік атқару комитетінің жанынан ұйымдасып, іске кірісті.

Аштыққа ұшырағандарға жергілікті жерлерде алғашқы көмекті ұйымдастыру үшін ауылдар мен болыстарға уездік атқару комитетінің барлық мүшелері дерлік аттандырылды. Губерния орталығы Орынбор қаласына аштыққа ұшыраған халыққа қажетті көмек көрсетуді сұрауға уездік аткомның мүшесі Балғынбаев жіберілді.

Уездік атқару комитеттерінің инициативасы бойынша әрбір ауылдық Советтің жанынан 1921 жылғы көктемде егін егуді ойдағыдай өткізу үшін арнаулы комиссиялар (посевкомдар) құрылып, олар қажетті тұқымдық астықпен мүмкіндігінше қамтамасыз етілді.

Губерниялық азық-түлік комитеті Торғай уезінің ашаршылыққа ұшыраған тұрғындарына көмек ретінде 50.000 пұт астық және көктемгі егіс науқанының мұқтажын өтеуге 500 пұт тұқымдық астық берді (ҚР ММО, қор-40, тізбе-1, іс-287. 4 — 5-парақтар).

Республиканың кейбір аудандарында 1921 жылғы көктемгі егін егуді ойдағыдай өткізу жөнінде тиісті шаралар жүзеге асырылды. Мәселен, 1921 жылғы 1 наурызда Исаево-Дедовский ауданына қарайтын барлық болыстық Советтердің атқару комитеттерінің, болыстық егін егу комиссиялары (посевком) председателдері мен секретарьларының біріккен мәжілісі шақырылды. Онда аудан шаруашылығы аштықпен күресу ісіне бағындыруға арналған мәселелер қаралды. Мәжіліс көктемгі егіс науқанын ойдағыдай өткізу үшін егіншілерді тұқымдық астықпен қамтамасыз ету, мүмкіндігіне қарай аудан көлемінде ауылшаруашылық құрал-саймандарын жөндейтін бірнеше шеберханалар ашу жөнінде нақтылы шараларды жүзеге асы-

руды белгіледі. Болыстық, ауылдық және селолық Советтер егін егу комиссияларына жан-жақты көмек көрсетіп отыруға міндеттелінді (сонда, 3-парақ).

1921 жылғы 12 майда Торғай уезі Советтерінің атқару комитетінің кеңейтілген мәжілісінде уездің ашаршылыққа ұшыраған халқына шұғыл жәрдем көрсету мәселесі қаралды. Мәжіліске Т.Жүргенов басқарған уездік атқару комитетінің мүшелері мен КЦИК-тің уәкілдері Ә.Т. Жанкелдин, С.Ж. Арғыншиев, Тимошенко және Арынғазиев қатынасты. Мәжіліс аштыққа ұшыраған халыққа шұғыл жәрдем көрсету үшін Советтердің уездік атқару комитетінің председателі басқаратын қамсыздандыру, экономика және азық-түлік бөлімдерінің өкілдерінен құралған комиссия құру туралы шешім қабылдады. Жер-жерлерде олардың бөлімшелері ұйымдастырылмақ болды.

Азық-түлік қорын және сойыс малын тез арада дайындау қажеттігіне комиссияға ақшалай қаражат бөлінді. Оған қосымша Қазақстан Советтерінің Орталық атқару комитетінен қосымша қаражат сұратылды. Барлық Совет мекемелері аштықпен күресу үшін құрылған комиссияның тапсырмаларын кезексіз орындап, оған жан-жақты көмек көрсетуге міндеттелінді. Аштыққа ұшырағандардың төтенше мұқтажығын өтеу үшін Торғай уастогіндегі соғыс комиссариатынан қарызға 200 пұт ұн алынды. Сонымен қатар аштықпен күресуді жеңілдету мақсатында РСФСР Халық Комиссарлар Советінің 1921 жылғы 28 наурыздағы декретінің негізінде уезд көлемінде ерікті сауда және товар айналымын енгізу туралы шешім қабылданды (сонда, 2-парақ).

1921 жылы аштық Қостанай уезінің де барлық аудандарын дерлік жайлады.

Уездің көптеген болыстары тұрғындарының 75 процентке жуығы аштыққа ұшырады. Болыстық, ауылдық және селолық советтер аштыққа қарсы, әсіресе жас балаларды аштық өлімнен алып қалу үшін қажырлы күрес жүргізді, 1921 жылдың екінші жартысында уездік ауыл мен селоларында 10 балалар үйі ашылып, оларға 1000-ға жуық ашыққан балалар орналастырылды. Балалар үйлері тамақпен азық-түлік салығының есебінен қамтамасыз етілді, ал оларды отынмен жабдықтау шаруашылық әдісімен жүргізілді. Сонымен қатар барлық болыс орталықтарында аштыққа ұшырағандар үшін тегін тамақтандыратын асханалар жұмыс істеді. Асханалар азық-түлікпен ауқатты адамдардан жиналған қосымша салықтың есебінен қамтамасыз етіліп отырылды (сонда).

1921 жылы аштықпен күрестің ауыртпалығын байлар мен ауқаттыларға салу Қазақстанның басқа аудандарында да жүзеге асырылды. Мәселен, Советтердің Ойыл уездік атқару комитетінің 1921 жылғы 16 шілдедегі шешіміне сәйкес аштыққа ұшыраған, бағатын адамы жоқ қарттар өздері тұратын болыстардағы байларға бөлініп берілді. Байлар оларды тегін тамақтандырып, жатын орын беруге міндеттелінді (сонда, іс-245, 252 — 253-парақтар).

1922 жылдың көктеміне қарай Қазақ АССР-ында аштыққа көмектесуге арналған 7 губерниялық, губерниялық правосы бар бір уездік (Адай), 46 уездік және аудандық, 1127 болыстық, ауылдық және селолық комиссиялар құрылды. Олардың қатарында 556 жергілікті өзара көмек комитеттері болды (сонда, іс-289, 2-парақ). Бұлардың барлығы жергілікті партия ұйымдары мен советтердің басшылығымен жұмыс істеді. Бұл комиссиялардың барлығы өздерінің іс-әрекеттерін Қазақстан

Советтері Орталық атқару комитетінің жанынан аштыққа көмек көрсету жөнінде құрылған Орталық комиссиясының қызметімен үйлестіріп жүргізіп отырды.

Аштықпен күресу үшін құрылған комиссияларға губерниялық, уездік, болыстық, ауылдық және селолық төтенше органдардың праволары берілді. Атап айтқанда, комиссия мүшелері байланыс және қатынас құралдарын кезектен тыс пайдалануға праволы болды. Бұл комиссиялардың қайсысының болмасын адресіне арналған жүктер бірінші кезекпен жіберіліп отырылды (сонда). 1922 жылдың 1 тамызынан бастап ашаршылыққа ұшыраған губерниялардың атқару комитеттеріне ашаршылықпен пәрменді күрес жүргізу үшін арнаулы салық жинау, дәулетті адамдар тарапынан ашыққандар пайдасына жәрдем жинау, өздерінің қаражатымен губерниядан тыс жерлерден азық-түлік дайындау праволары берілді (сонда).

Аштықпен күресу комиссияларының, жергілікті Советтердің басшылығымен 1921 жылдың күзінен бастап аштыққа ұшыраған республиканың көптеген елді мекендерінде тегін асханалар ашылып, панаһсыз балаларға арналған балалар үйлері ұйымдаса бастады.

Мәселен, 1921 жылдың күзіне қарай тегін асханалар Қостанай уезінің Аққарағай, Затобол, Ново-Алексеев, Свердлов, Больше-Сураков болыстарында ашылды. 1921 жылы Қостанай уезінің болыстарында 1000-нан аса жетім балаларды жатын орынмен, тамақпен қамтамасыз еткен 6 балалар үйі жұмыс істеді (сонда, қор-40, іс-245, 250 — 253-парақтар).

Бөкей губерниясында жергілікті Советтердің жанқиярлық жұмысының нәтижесінде аштыққа ұшыраған 15 мың адам аз мөлшерде болса да азық-түлік

паегімен қамтамасыз етіліп отырылды (Марксизм-ленинизм институтының орталық партия архиві, қор-17, тізбе-14, іс-333, 3-парақ).

1921 жылғы ноябрьдің аяғында болған Қостанай уезінің он болыстық Советтерінің атқару комитеттері төрағалары мен секретарыларның біріккен мәжілісінде болыстық, ауылдық және селолық Советтердің ашаршылықпен күресудегі міндеттері талқыланды. Мәжіліске қатынасқан болыстық советтердің жетекшілері өте ауыр азық-түлік дағдарысы кезінде жергілікті советтердің басты міндеті — аштықпен күресу деп анықтады.

Уездің әрбір болысында ашыққандарды тегін тамақтандыратын асхана ашу жөнінде, аштыққа ұшырағандардың пайдасына жәрдем жинау жайлы қаулы алынды. Осы мәжіліске қатынасушылар аштыққа ұшырағандар үшін 67.000 сомды қолма-қол жинап берді. Осындай шешімдерді Қазақстанның басқа аудандарының Советтері де қабылдап, оларды жүзеге асыру жолында айтарлықтай жұмыс істеді. Ақтөбе губерниясы Ойыл уездік Советінің атқару комитетінің 1921 жылғы 16 шілдедегі шешіміне сәйкес болыстық және ауылдық Советтердің атқару комитеттері бай және ауқатты адамдарды аштыққа ұшырағандардың белгілі бөлігін баспанамен және тамақпен қамтамасыз етуге міндеттеді (ҚР ООМ, қор-40, іс-245, 248, 253 және 2-парақтар).

1922 жылдан бастап ашаршылық Бөкей губерниясын әсіресе оның Тарғын, Талов және Жанғалы бөлімдерін (уездерін) кең көлемде шарпыды. Сол кезде Советтердің Тарғын уездік атқару комитетінің төрағасы қызметін атқарған Х.Д. Чурин мен Ж.Сәрсеков ашаршылықпен күресте республика үкіметінің көмегі жайлы және

жергілікті Советтердің инициативасы туралы былай әңгімелейді: "... мемлекет тарапынан беріліп отырған көмектің үстіне жергілікті жердегі мүмкіншілікті пайдаланып қосымша көмек іздестіру керек болды. Әсіресе темір жолдан қашық белес-белес шағыл құмның ішінде отырған бірнеше болыстың адамдарын аштық апатынан аман алып қалу міндеті төтенше, қауырт шараларды қолдануды қажет етті. Осы қарсаңда аштарға жәрдем көрсету жұмысымен Жәнібекке ҚазЦИК-тің төрағасы С.Мендешев келді.

"Сіздер жас болғанмен уезд басшыларыңыз азамат соғысы мектебінен өткен коммунистерсіз, сіздерге партия мен үкімет бірде бір адамды аштан өлтірмеу талабын қойып отыр. Әлде шаруалардың мүмкіншіліктерін қарастырып көру керек болатын шығар, революциялық заңның революциялық қатаң тәртібі де болады", — деп ол бізге кеңес берді.

Осыдан кейін біз әрбір болысқа бір-бірден адам жібердік. Олар болыстық атқару комитеттері жанынан комиссия құрып, жәрдем ретінде кімнен қанша мал, қанша ақша, қанша астық алу туралы тізім жасайтын болды, бұл тізімді болыстық атқару комитеттері бекітетін болды (Х.Чурин, Ж.Сәрсеков. Күрес күндерінде. А.Д960, 115 — 116-беттер).

Тарғын уезіндегі аштықпен күресу жөнінде құрылған төтенше комиссия Жәнібек поселкесіне орналасты. Уездік партия және Совет аппараттарының қызметкерлері түгелдей дерлік болыстарға аттандырылды, олар алыстағы ауылдарды жайлаған ашаршылыққа қарсы күресті басқарды. Уезд орталығында ашыққандарды тегін тамақтандыратын сегіз пункт үздіксіз жұмыс істеді, олардың жанынан панасыздар үшін жатақханалар ұйымдастырылды.

Қазақ АССР-ының партия ұйымдары мен Совет органдары 1922 жылы өздерінің іс-әрекетінде негізгі күштерін аштықпен күреске жұмсады.

1922 жылдың ортасына қарай ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету жөніндегі орталық комитеттің жергілікті Советтермен тығыз байланыста жұмыс істеген органдары 777192 ашыққан адамдарды тегін тамақтандырды (III сессия КирЦИК-а ... с.2).

Орталық аудандардағы ауыр жағдайларға қарамастан партияның орталық комитеті мен В.И. Ленин басқарған РСФСР Халық Комиссарлар Советі Қазақстандағы ашаршылықтың құрбандарына азық-түлік, тұқымдық астық, дәрі-дәрмек түрінде үздіксіз көмек көрсетіп отырды. 1922 жылғы көктемгі егін егу науқанының қарсаңында Қазақстанның ашаршылыққа ұшыраған аудандары тегін көмек ретінде 907501 пұт тұқымдық дән алды. Тұқым 957.224 десятина жерге себілді (сонда). Сөйтіп, 1922 жылы Қазақстандағы егіс көлемінің 60 процентіне РСФСР-дан алынған тұқым себілді (“Социалистік Қазақстан” газеті, 1970, 26 август). Советтер ашаршылыққа ұшырап, панасыз қалған балаларды ерекше қамқорлыққа алды.

Балалардың тұрмысы мен өмірін жақсарту жөніндегі комиссия ашаршылыққа қарсы күресу үшін құрылған республикалық Орталық комиссиясының балалар арасындағы ашаршылықпен күресу жөніндегі арнайы секциясы болып қайта құрылды. Бұл секция өзінің жергілікті органдарын республиканың ашаршылыққа ұшыраған барлық губернияларында ұйымдастырды. Осы мекемелердің атқарған жұмыстарының нәтижесінде 1922 жылдың бірінші жартысында республиканың 5 губерниясында ашыққан, панасыз балалар-

ды тамақпен және киіммен тегін қамтамасыз ететін 575 балалар үйі мен 9 балалар қабылдайтын пункттер ұйымдасып, іске кірісті. Россия Федерациясының жағдайы жақсы деген губернияларына 16 әскери-санитарлық поездармен 18.496 панасыз, жетім балалар жіберілді (III сессия КирЦИК-а ..., с.15). 1922 жылдың өзінде ғана толық емес мәліметтер бойынша КазЦИК-тің жанындағы Орталық балалар комиссиясының атына еліміздің әр түрлі аудандарынан 66.790 пұт астық және де басқа азық-түлік түрлері, 161 567 пәск, жарты миллион сомға жуық ақша, 100 пұттан астам сабын, мыңдаған метр мата, жүздеген пар аяқ киім, көптеген дәрі-дәрмек келіп түсті (Марксизм-ленинизм институтының орталық партия архиві, қор-17. тізбе-146, іс-334, 33-парақ).

Қазақстанның аштыққа ұшыраған губернияларына жағдайы жақсы Семей губерниясы айтарлықтай көмек көрсетті. Семей губерниясының партия, совет және шаруашылық органдары өз губерниясында дайындалған азық-түліктен тыс аштыққа ұшыраған республика және Волга бойының тұрғындары үшін 1922 жылы көршілес Монғолиядан 77.000 қой және 5000 ірі қара мал сатып алды (“Советская Киргизия” журналы, Орынбор, 1923, №1, 54-бет).

Ашаршылыққа ұшыраған республика тұрғындарына, әсіресе балаларға, кейбір халықаралық ұйымдар (Қызыл Крест, Балаларға көмектесудің Халықаралық Одағы т.с.с.) мен жекелеген белгілі қайраткерлер тарапынан да көмек көрсетілді. Мәселен, жер жүзіне белгілі норвегиялық ғалым әрі қоғам қайраткері Ф.Нансеннен КазЦИК жанындағы Орталық балалар комиссиясының атына 4052 жәшік консерві, 20 жәшік кептірілген нан, 30 пұт дәрі-

дәрмегі бар екі көшпелі амбулатория келді (бұл да сонда).

РСФСР-дың ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету жөніндегі Орталық Комиссиясы 1923 жылы Қазақстандағы көктемдегі егістің мұқтаждықтары үшін 215 мың пұт тұқымдық астық, жұмыс көлігін сатып алуға 1.441.429 сом ақша және жеке аудандарға тиімді шарттармен мемлекеттік банк арқылы несиеге 690 мың сом босатты. (“Советская Киргизия”... 56-бет). Аштыққа көбірек ұшыраған Ақтөбе, Қостанай, Орынбор және Орал губернияларының кооперативтік ұйымдарына көмекке центросоюздың арнаулы қорынан 585 мың сом қаражат бөлінді.

Республиканың мал шаруашылығымен ғана айналысатын аудандарындағы аштыққа ұшырағандарға да едәуір көмек көрсетілді. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруаларға көмек көрсетілгенде олардың шаруашылық және тұрмыстық ерекшеліктері ескеріліп отырылды. Олардың мұқтаждықтарын толығырақ өтеу мақсатымен бір жерден екінші жерге көшіп жүретін тамақтандыру пункттері жұмыс істеді. Әрбір осындай пункттің өзіне бекітілген дәрігері болды. Сонымен қатар көшіп-қонуға ыңғайлы палатқаларға орналасқан уақытша ауруханалар ұйымдастырылды. Мәселен, 1922 жылы Қызыл Крест тарапынан аштыққа ұшыраған көшпелі қазақ ауылдарына қызмет істейтін II дәрігерлік-тамақтандыру отрядтары ұйымдасып, жұмысқа кірісті. Осы отрядтар өз асханалары арқылы ашыққандарға 20.00 азық-түлік паегін беріп, медициналық пункттері мен ауруханасы арқылы ауруларға қажетті көмек көрсетті. Сонымен қатар Қазақ АССР-ының Ақмола және Семей, Түркістан АССР-ының Сырдария

және Жетісу губернияларының халқы жәрдемге жинап берген 0927 ірі қара мал, қой-ешкі, көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы ашыққандарға үлестіріліп берілді (сонда, 156-бет).

1922 жылдың аяғында ашаршылық ауыртпалығынан күнкөріс қамын ойлап басқа жақтарға ауып кеткен босқындар атамекендеріне қайтадан оралып келе бастады. Қайта оралып келуші босқындарды қарсы алып; оларды орналастыру жұмысы жергілікті Советтер алдына үлкен міндеттер жүктеді. Бұл жұмыстың ауыртпалығы мен қиыншылықтары ашаршылық шырқау биігіне шыққан шақтағы атқарылған жұмыстан кем болған жоқ. Жер-жерде қайтып оралушыларды қарсы алып, ауыл мен селоларға, қалалар мен басқа да елді мекендерге орналастыру жөнінде ерекше комиссиялар құрылды. Совет өкіметі өздерінің ата мекендеріне қайтып оралушыларға біраз жеңілдіктер жасап, көмек берді. Оларды темір жол арқылы өз мекендеріне жеткізу үшін Орталықтан 40.000 сом қаражат бөлінді. Оның үстіне қайта оралушы босқындар (голодные беженцы-обратники) ішіне пеш орнатылған жүк таситын вагондармен қайтқан жол ақысының 50 процентін ғана төлейтін болды. 1922 жылдың 1 тамызынан кейін өз мекендеріне қайтадан оралған босқындар салықтың барлық түрінен босатылды. Сонымен қатар Совет мемлекеті 1921 — 1923 жылдары аштыққа ұшыраған және азық-түлікке өте мұқтаж болған барлық губерниялардың тұрғындарына көптеген жеңілдіктер жасады. Атап айтқанда, әлсіз шаруашылықтарға мемлекет тарапынан өндірістік көмек берілді, егіннен орташа өнім жинаған малы жоқ шаруашылықтар азық-түлік салығының 50 процентінен босатылды, 1921 — 22 шаруашылық жылын-

да несиеге берілген қаражатты төлеу мерзімі ұзартылды, жалпы мемлекеттік салық төлеуден де жеңілдіктер жасалды.

Советтердің Бүкілроссиялық Аткару Комитетінің (ВЦИК) 1923 жылғы 20 маусымындағы декреті бойынша 1923 жылғы 1 тамыздан бастап ашаршылықпен және оның салдарымен күресу жөніндегі ко-

миссиялардың бәрі таратылды. Олардың атқарып келген міндеттері арнайы құрылған ауылшаруашылығына жәрдемдесу комитетіне жүктелді. Көп кешікпей мұндай комитет КазЦИК-тің жанынан да ұйымдасты (Бұл да сонда, 58-бет).

“Халық кеңесі” газеті,
23 қараша, 1991.

XVIII — XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЕТІСУДАҒЫ ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕР

Құрметті халайық, қадірлі ағайындар!

Бүгін Сіздер мен біздер киелі Жетісу өңірінің кіндік қаласы Талдықорғанда батыр бабамыз Қабанбайдың туғанына 300 жыл толуына орай ұйымдастырылған “Жетісудың тарихы мен мәдениеті” атты ғылыми жиында бас қосып отырмыз.

Қазақ халқының сан ғасырларға созылған күрделі тарихында Жетісу өңірінің алатын орны ерекше. Жер жәннаты аталған бұл өңір өзінің сұлу табиғатымен, қазақ халқы мен оның территориялық біртұтастығының қалыптасуы процесіндегі алтын бесіктердің бірі болуымен, оны мекендеген ата-бабаларымыз бен қазіргі замандастарымыздың әлемдік цивилизацияға қосқан салмақты рухани үлесімен ерекшеленеді.

Бұл — ұлы батыр бабаларымыз Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Райымбек, Наурызбайлардың халқының бостандығы мен тәуелсіздігі, жерінің тұтастығы үшін жауға қарсы қол бастап, күрес жүргізген өлке.

Бұл — Ілиясты “Жер таппан жерге жетер Жетісуым” дегізген, Жамбылды “Тізілген таулары бар Жетісудың, ішінде орман, тоғай біткен нудың, Дариядай сол таулардан тулап тасып, көресің тамашасын аққан судың”, — дегізіп тамсандырған өңір.

Бұл — кезінде поляқтың ұлы Якушевичті таңдандырған, данышпан Шоқанды тәнті еткен құтты мекен. Бұл — атабабаның ұрпаққа қалдырған аманатындай көз жауын алар Ойжайлау мен Белжайлау, Құреңбел мен Сарытөр, Шөлкөде мен

Мыңжылқы, айдынды Балқаш пен терең сырлы Алакөл, жаһұттай Көлсай мен Айнакөл орналасқан қазақтың сұлу төрі.

Бұл патшаның отарлау саясатының ауыртпалығын көріп, оның осы өңірдегі қолшоқпары болған Жетісу казак-орыс әскерінің әңгіртаяғына жығылғанға шыдамай, осы ғасыр басында ұлт-азаттық көтеріліске шыққан елдің ата қонысы.

Бұл — саяси қайраткер ретінде күрделі тағдыр иесі білікті темір жол инженері, Түрксиб құрлысын басқарушылардың бірі, артына мол ғылыми мұра қалдырған тарихшы Мұхаметжан Тынышбаевтың кіндік қаны тамған жер. Бұл — қазақ өнерінің ақиықтары: “айқайға қайран дауысы ерінбеген, әсемдеп, аныратып ән салған” Әсетті білген, бұлбұл анамыз Сара мен профессионал-композитор Мұқан аға Төлебаевты, казак совет бейнелеу өнерінің негізін қалаушылардың бірі Әбілхан аға Қастеевті, казак опера өнерінің негізін салушыларының бірі — Қанабек аға Байсейітовты, ұлы ақындар Ілияс пен Мұқағалиды берген, бұл күндері казак совет өнерін, әдебиетін, ғылымын дамытуға қомақты үлес қосып жүрген, көпшілігі осы залда отырған белгілі қайраткерлерді туған ел. Бұл — Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жақында ғана жарық көрген “Әділеттің ақ жолы” атты кітабында орынды атап көрсетілгеніндей, Қазақстанда, оның ішінде Жетісу өңірінде де “ғасырлар бойы жазбаша тарих та, кенен бай әдебиет те жасалып келген” Қазақстанның бөлінбес бөлігі. (“Социалистік Қазақстан”, 1991, 25 мамыр).

Археолог ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, жеті өзен аңғарларында тас дәуірдің өзінде адам өмір сүріпті. Бұған Балқаш маңынан табылған карапайым құрал-саймандар дәлел бола алады.

Көптеген археологиялық деректер сол көне дәуірлердің өзінде Жетісу қазақтарының ата-бабаларының рухани және мәдени дамуы жоғарғы дәрежеде болғандығын көрсетеді.

Біздің дәуірімізге дейінгі екінші мың жылдықтың басында Қазақстанның басқа аудандары сияқты, Жетісу өңірінде де, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы, сол сияқты сол кез үшін жақсы дамыған металлургиясы бар экономика калыптасты. Қола дәуірінде Жетісу өңірінде сақ тайпаларының калыптасу процесі басталып, біздің дәуірге дейінгі бірінші мыңжылдықта да сақтар мәдениеті гүлдену кезеңін бастан кешірді. Оның жарқын дәлелі Қазақстан археологтарының Алматы облысы Есік ауданында ашқан және тарихқа “алтын адам” есімімен енген ескерткіш.

“Есік” қорғанындағы сақ комплексі ең жоғарғы бағаға лайықты, басқаға ұқсамайтын кемел өнерді аңғартатын және көшпелілер мәдениетінің әлемдік цивилизацияға қосылған ерен үлгісі ретінде бүкіл әлемнің ғылыми жұртшылығын мойындатты. Осы өңірде, Жетісу топырағында, 1970 жылдары 900 жылдығы аталып өткен алғашқы түркі тілшес мәдени ескерткіш “Құдатғу біліктің” дүниеге келуі де тегіннен тегін емес.

Одан кейінгі ғасырларда жаңа тайпалар одақтары пайда болып нығайды, олардың қатарында үйсіндер мен қаңлылар тайпаларының одақтарын, түріктердің, түргештердің, наймандардың, карлұқтардың, жалайырлардың ежелгі мемлекеттік

құрылымдарын атау ләзім. Кейінгі тарихи кезеңдерде қазақ халқының этникалық компоненттеріне кірген олар осы халықтың өзіне тән мәдениетінің түп негізін қалауға зор үлес қосты.

XV ғасырдың екінші жартысында қазақ хандығының құрылуын Жәнібек пен Керейдің Әбілхайыр хандығынан Жетісуға көшіп келуімен ғана түсіндіру толық дәлелі жоқ тұжырым. Өйткені қазақ хандығы — Қазақстан территориясындағы өзінен бұрынғы өмір сүрген ерте феодалдық мемлекеттердің ізбасары, бұл экономикалық дамудың және әлеуметтік қатынастарда этникалық процестерге байланысты болған өзгерістердің қорытындысы. Сондықтан да Жәнібек пен Керейдің ауа көшуін қазақ хандығының құрылу барысындағы эпизодтарын бірі ғана деп түсінген дұрыс.

Қоғамдық-экономикалық процестердің заңдылықтары мен халықтың калыптасуы, феодалдық езгінің күшеюі, Ертіс пен Есілден бастап Сырдарияға дейінгі, Жайық пен Каспийден бастап Іле мен Аспантауға (Тянь-Шаньға) дейінгі ұланғайыр жердегі Алтын Орданың ыдырау барысындағы жалпы саяси жағдай, монғол басқыншылығы мен Токтамыс-Темір жорықтарынан көрген зардаптардан кейінгі осы аймақтың оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында сауда-экономикалық орталықтардың қайта өрлеуі қазақ хандығының шығуының маңызды шарттары болды. Қазақ хандығы орталықтанған мемлекет болған жоқ, ондағы феодалдық өзара қалтығысулар мен соғыстар тоқтамады. Кейде ол бірнеше хандықтарға бөлініп отырды, бұл арада Қазақстан территориясында шаруашылық жағынан оқшауланған, тарихи тұрғыда қалыптасқан үш алқаптың — Ұлы жүздің, Орта жүздің, Кіші